

Արմենուհի ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ
Համիտա ՄԱՐԳԱՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ – ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ

Դարեր շարունակ գաղթ ու ավեր տեսած հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայրենադարձությունը բացառիկ նշանակություն ունեցավ: Այդուհանդերձ, այն դեռևս չի ստացել իր արժանի պատմական գնահատականը: Ինչպես արդարացիորեն նշում է Հ. Մելիքսեթյանը, հայրենադարձության ամբողջական պատմությունը բավարար չափով չի ուսումնասիրվել¹:

Հայոց հայրենադարձությունն իրականացվեց մի քանի փուլով՝ 1921-1927թթ., 1933-1936թթ., 1946-1949թթ. և 1962-1982թթ.: Վերջին փուլում հայրենիք ներգաղթեցին հիմնականում Իրանից, Իրաքից, Սիրիայից:

Տասնամյակներ տևած հայրենադարձության բոլոր փուլերում Շիրակն իր ուստանով ներգաղթող հայոց վերաբնակության հիմնական վայրերից էր: Լենինականը, որպես հանրապետության երկրորդ քաղաք, Երևանին հավասար, կիսում էր ներգաղթողների տեղաբաշխման ծանրաբեռնվածությունը, քանի որ, հատկապես 1946-1949թթ. հայրենադարձների մեծամասնությունը, լինելով քաղաքաբնակ, ձգտում էին տեղակայվել քաղաքներում՝ հրաժարվելով մեկնել գյուղական շրջաններ:

Հայրենադարձությունը սկիզբ առավ 1921թ., Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ջանքերով: Սակայն նախքան այդ արդեն հազարավոր արևմտահայեր բռնել էին ներգաղթի ուղին: 1914թ. վերջերին Կարսից Ալեքսանդրապոլ ու Շիրակի գյուղեր գաղթեց 100 ընտանիք կամ 587 մարդ: Ալեքսանդրապոլում հաստատվեցին նաև Սարիղամիշից, Կադովանից, Արդահանից, Արդվինից ու Բաթումից գաղթած հայեր: Ընդհանուր առմամբ, 1914թ. վերջերին քաղաքում բնակություն էր հաստատել մոտ 2400 մարդ: 1915թ. սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից քաղաքում հաստատվեց 360 հայ, իսկ 1916-1919թթ. Ալեքսանդրապոլի ողջ գավառում տեղավորվել էր ավելի քան 34 հազար հայ:

Այդ տարիներին արևմտահայոց ներգաղթն Արևելյան Հայաստան, ըստ էության գաղթ էր, քանի որ հիմնականում բռնի տեղահանության էին ենթարկվում կամ, կոտորածից խուսափելով, մահանջող ռուսական բանակի հետ հեռանում էին հայրենի վայրերից՝ կանուխն լքելով բնօրրանը:

Երկրում կոտակված արևմտահայ գաղթականության թիվը 200 հազար էր, ավելացրած 10 հազար որք ու անապատում երեխաների թիվը²: Հայաստանը, Հ. Մելիքսեթյանի բերդածմամբ, վերածվել էր գաղթականների հանրապետության:

1921թ.-ից գաղթական արևմտահայերին միացան նաև Կ, Պոլսից, Բալկանյան և Մերձավոր Արևելքի երկրներից հայրենադարձները, որոնց տեղաբաշխման ու տեղավորման խնդիրները գրեթե անլուծելի էին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: 1921թ. վերջերին Մերձավոր Արևելքի երկրներից գաղթած 3000 հայերի մի զգալի մասը բնակեցվեց Ալեքսանդրապոլում: 1924-1925թթ. Կ. Պոլսից, Մերձավոր Արևելքից և Հունաստանից գաղթած 3000-ից ավելի հայեր հաստատվեցին Երևանում և Լենինականում³:

¹ Հ. Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-տիրապետությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)*, Եր., 1985, էջ 9:

² Հ. Մելիքսեթյան, *Սովետական իշխանության առաջին քաղիքը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ (1921-1922թթ.)*, Տեղեկագիր հաս. գիտ., 1960, դ 3, էջ 3-21:

³ Այդ տարիների հայրենադարձների թվաքանակը մոտավոր է, քանի որ 1920-ականներից մինչև 1936թթ. տեղի ունեցած ներգաղթի մասին վիճակագրություն չի եղել, (Տե՛ս Մ. Բազարյան, *Նամակներ սովետական «դրախտից»*, Եր., 1997, էջ 43): Հ. Մելիքսեթյանը մոյակախ նշում է, որ տիրապետիչների հայրենադարձության իրականացման վերաբերյալ արխիվային նյութեր չեն պահպանվել (Հ. Մելիքսեթյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 23):

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից 1926-1927թթ. Շիրակում հաստատվեց շուրջ 13810 հայրենադարձ⁴։ Այս փուլում ներգաղթը ժամանակավորապես դադարեցվեց, քանի որ մոր քարավաններ ընդունելու և տեղավորելու հնարավորություն երկիրը չուներ՝ վերն աղոնն ուղծված պատճառներով։

1921-1927թթ. ներգաղթի հետևանքով սկսված ներթնիկ գործընթացներում ձևավորվեցին երեք խմբեր. Արևմտահայաստանից գաղթածները, որոնք անվանվեցին «գաղթական», սիյուտքահայ ներգաղթողները՝ «սյուսեցի» (հավանաբար նկատի առնելով արևմտահայերենը, որն ընդհանուր էր բոլոր հայրենադարձների համար) և «տեղացի» տեղաբնիկ հայերը։ Ընդհանուր պատկերից պարզ էր, որ գերակշռող արևմտահայ տարրն էր, և ամենևին էլ պատահական չէր, որ այդ տարիներին հայ մտավորականության մեջ լուրջ քննարկման ու վեճերի տեղիք էր տալիս այն հարցը, թե ո՞րն է ի վերջո հայրենիքը՝ Ռուսահայաստանը, թե՞ Կիլիկիան։ Դեռևս մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Ռուսահայաստանն իբրև ամենայն հայոց հայրենիք, միանշանակ մեղծվում էր⁵։

Ներգաղթի հաջորդ փուլն ընդգրկում է 1933-1936թթ.։ Հայրենիք է ներգաղթում մոտ 73300 մարդ։ Թափուտ և ստույգ քվեր հայտնի չեն, թե այդ տարիներին քանի մարդ է բնակություն հաստատել Լենինականում, բայց երևանաբնակ մախիկն լենինականցիներից գրառած նյութերը վկայում են, որ ներգաղթողները հիմնականում ֆրանսահայեր էին, մատուցեցին քաղկանյան երկրներից։ Այս տարիների հայրենադարձները, համալրելով արդեն ձևավորված ենթակոնիկ խումբը, անվանվեցին ֆրանսիացիներ (ինչպես և բնորոշվում էին Երևանում)՝ նաև նորենկողներ՝ ի տարբերություն մախտոլ փուլի հայրենադարձների։

1936թ. ներգաղթը կտրուկ ընդհատվում է երկրում ստեղծված անբարենպաստ քաղաքական պայմանների հետևանքով, երբ արևմտահայ փնելն իսկ կասկածի ու քաղաքական հետապնդումների առիթ էր տալիս։ Այս պատճառով հիշատակելի է նշված ժամանակահատվածի համար մի շատ բնութագրական իրողություն։ Պոլսից ներգաղթած անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանին պետանվտանգության մարմինները մեղադրում են թուրքական լրտես լինելու մեջ։ Ապշահար գիտնականը պատասխանում է. «Թուրք լրտեսը կուզեք ըլլա՞մ, բայց Թուրքիո լրտեսը չեմ կրնար ըլլալ»⁶։

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Խորհրդային Հայաստանը ձեռնամուխ է լինում նոր հայրենադարձության կազմակերպելուն։ Հայրենիքի տունդարձի կոչին արձագանքում է աշխարհի չորս ծագքերում սփռված ավելի քան 800 հազար հայ։ Թվաքանակն ապշեցուցիչ էր, և խորհրդային իշխանությունները հայտնվում են դժվարին կացության մեջ, քանի որ երկրի հետպատերազմյան շրջանի քայքայված տնտեսությունը, սահմանափակ նյութա-տեխնիկական ռեսուրսները չէին կարող հնարավորություն տալ այդքան մարդ ընդունելու։

Հայրենադարձության կազմակերպման ընթացքում թույլ տրված սխալների հետևանքով հազարավորները, որոնք մախտոլ ցուցակագրվել էին հայրենիք ներգաղթելու ցանկությամբ, վաճառել ունեցվածք, տուն ու տեղ, այդպես էլ մնացին, սպասելով իրենց տեղափոխող շոգենավերին՝ զրկվելով ունեցվածքից և կորցնելով համակրանքն ու վստահությունը այն երկրներում, որտեղ ապաստան էին գտել, ապառնելով ապրուստ ստեղծել։

Եվ այնուամենայնիվ սկսվեց հայրենադարձության մոր փուլ (1946-1949թթ.), որի ընթացքում հայրենիքն ընդունեց մոտ 100 հազար մարդ, որոնք տեղաբաշխվեցին հան-

⁴ Լ. Վ ա ղ ա ն յ ա ն, Հ. Ս ա թ գ ս յ ա ն, Շիրակի՝ 1926-1927թթ. գաղթականության որոշ հարցեր (ըստ Ստ. Լիսիցյանի արխիվային նյութերի), ԸՀՀ կենտրոնի գիտական աշխատություններ, հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 208-217։

⁵ 1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում ազգային պատվիրակությունը Գ. Նորատունկյանի գլխավորությամբ մախագիծ է ներկայացնում Կիլիկիայում «ազգային օջախ» ստեղծելու մասին, (Տե՛ս Զ. Թորոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923թթ., Եր., 1972)։

⁶ Լ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Դաշտային ազգազրական նյութեր (հետախույժ ԴԱԿ), Եր., 1990, ասացող՝ Հարություն Զորոբշյան, պոստսոցի, ներգաղթած 1928թ.։

կան քաղաքում տեղավորվելու համար կաշառք էին պահանջում, ինչը ոչ միայն դժգոհություններ էր առաջացնում հայրենադարձների մեջ, այլև անհասկանալի ու զարմանալի էր նրանց համար:

Խոսելով մերգաղթածների տեղաբաշխման խնդիրների մասին՝ հնարավոր չէ չանդադառնալ նոր պայմաններին ու կենսակերպին մրանց հարմարվելու (սոցալտա-գիա) համգամանքին, ինչը հայրենադարձության պատմությունը լուսաբանող գրականության մեջ տարրեր պատճառներով շարունակաբար անտեսվել է: Հետպատերազմ-յան շրջանում, համրապետության ծանր անտեսական պայմանների ու բնակչության փախչանակի հավելման (ը հաշիվ մերգաղթածների, քանի որ բնական աճը պատե-րազմի հետևանքով կտրուկ մկազել էր) ադյունքում ստեղծված պարենային, բնակա-բանային ճգնաժամը դժգոհությունների տեղիք էր տալիս: Կենցաղային պայմանները ծանր էին, մի քանի ընտանիք մեկ տան մեջ էին ապրում: Մարդիկ իրենց գույքը էին վաճառում, պարեն գնելու համար: «Տեղացիները զարմացած կհարցունեն, - պատմում է Բանասացը, - քե ինչու եկած եք: Մի՞թե այստեղն գեշ էր կեցած տեղերնիդ»¹²:

Հարկ է նշել, սակայն, որ կենսական անհրաժեշտ պայմանների ապահովմամբ Լեռնիմականում վիճակն աղելի բարդոր էր՝ հանրապետության մյուս, հատկապես գյուղական շրջանների համեմատությամբ, որտեղից շարունակական հոսք էր տեղի ունենում դեպի Երևան, Լեռնիմական և մյուս քաղաքներ:

Մեր գրառած նյութերը ցույց են տալիս, որ հայրենադարձները (հաստիքային ներգաղթի առաջին փուլում) Լեւինականում ավելի հեշտ են հարմարվել իրենց համար մոտ պայմաններին, քան Երևանում, որը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր մասնաբաժնային լեզվի ու Շիրակի բարբառի մամուրայանքի և լեւինականացիների (գլխավորեցիների) ավանդական հյուրընկալությամբ:

Հայրենադարձությունը դեռ շարունակվում էր, երբ 1948թ. կրկին անգամ ծայր առան քաղաքական հետապնդումները: Հայրենադարձները մեղադրվում էին խմբա- րկալիզմի լուսես լինելու մեջ, իսկ նրանց դժգոհությունները մեկնաբանվում էին վերջին- ներիս քուրժուական մտածողությամբ:

Ասացողներից շատերը պատմում էին, թե վերաբնակեցման վարչության անդամները «էնվիդեի» ուղարկած մարդիկ էին, որոնց պարտականությունն էր ներգաղթածներին լրտեսել, ակամջադուր լինել նրանց խտասկցություններին, շոշափել նրանց տրամադրությունները՝ այդ կերպ հայտնաբերելով դժգոհողներին: Արդյունքում, նոր կենսակերպին ու կարգերին դեռևս չհարմարված՝ հայրենադարձներից շատերը հայտնվում էին արստոյի ճանապարհին:

Երկրի ներքին քաղաքական իրավիճակի սրումն ընդհանուր կասկածի ու անհանդուրժողականության մթնոլորտ էր ստեղծում, որն էլ ավելի էր մեծացնում տեղացիների ու հայրենատարձների միջև եղած անջրպետը և բարդություններ ստեղծում փոխ-ընկալման խնդրում: Նրանք դարձան օտարներ յուրայինների մեջ, հայ, քայց ոչ հայաստանցի:

Թողնելով տուն ու տեղ, անհամոժառ քարեկեցիկ կյանք մաղդիկ գաղխ էին հայ-
րենիք՝ դասերեղելով իրենց նվիրվածությունը և հավատալով, որ այն պատշաճ գնահա-
տակարի կարծանա՞նա: Սակայն, «հայրենիք վերադարձած հայ բազմություններն ազ-
գային և քաղաքական վանդակա՞ն և անաստղջ մթնոլորտի մը դիմակայումով հոգեկան
փորձումներ և հալալոցի տեղատվություն ունեցան»¹³:

1949թ. քաղաքական հետապնդումների հետևանքով դադարում է մեծ հայրենա-
դարձությունը:

1960-ականներից սկսվում է հայրենադարձության նոր փուլ, որը, սակայն, չունենալով նախկին տեմպերը, գործընթացի մարման էր տառնում: Այդ տարիներին Սիբիրայից և Պարսկաստանից 100-150 ընտանիք վերադարձավ հայրենիք՝ բնակություն հաստատելով Երևանում, Լենինականում, Ախտրյանի շրջանում:

¹² ԱՄԹԻԿԱՆԵՆ, ԴԱՆ, ԵՐ., 1998թ., ասացող Վերգինե Փափազյան, բողոքարանայ, ներգաղթած 1946թ.:

¹³ Ա. Մ տ և փ ա թ յ ա ն, ԴԱՆ, Եր., 1987թ., առաջող Անդրանիկ Թորոսյան, 76 տարեկան, բուլղարահայ, ներգաղթած 1946թ.:

1962-1963թթ. Միացյալ Արաբական Հանրապետությունից, Կիպրոսից, Իրանից հայրենիք վերադարձածները տեղավորվեցին Լենինականում, Կիրովականում, Իջևանում¹⁴:

1963-1980թթ. հազարավոր փերիացիներ (Իրան) բնակություն հաստատեցին Լենինականում, Կիրովականում և այլուր: Այս վերջին քաղաքացիների համար արդեն կային անհրաժեշտ սպանաններ (մշակելի հողատարածք, բնակարան և այլն):

Երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական մթնոլորտը նույնպես անհամեմատ ավելի բարենպաստ էր՝ նախորդ ժամանակների համեմատությամբ:

Այդ տարիների ներգաղթողները հիմնականում գյուղական բնակչություն էր, որոնք տեղավորվելով Հայաստանի գյուղական շրջաններում, հնարավորություն ունեցան երկրագործությամբ զբաղվելու: Նրանք՝ հատկապես Իրանից գաղթածները, չձուլվեցին արևմտահայ շերտին՝ «ախպար»-ների սուրբնիկ խմբին: Թեպետև քաղաքում ու կենցաղով նրանք մոտ էին արևելահայերին, այնուամենայնիվ, որպես եկվոր տարր, նույնպես առանձնացվեցին՝ ձևավորելով սուրբնիկ մոր խումբ «պարսկատաճիկներ» անվամբ:

Հայրենադարձության քուր փուլերում, չնայած օտարացմանը, մտածելակերպի և վարքագծի տարբերություններին, այնուամենայնիվ սուրբնիկ խմբերի միջև ամխառնափնիքներն տեղի էր ունենում կենցաղամշակութային փոխներթափանցում:

РАССЕЛЕНИЕ АРМЯН-РЕПАТРИАНТОВ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ-ЛЕНИНАКАНЕ

Резюме

А. Степанян, Г. Саргсян

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями расселения западных армян в Ленинанкане за весь период многоэтапной репатриации, начавшейся в 1921 г.

О важной роли, которую играл второй город республики в процессе расселения на каждом этапе репатриации, говорят приведенные в статье цифры и процентные показатели. Только в 1946-1948 гг. 20% от общего числа репатриантов (100 тыс.) разместились в Ленинанкане. Рассматриваются процесс формирования субэтнической группы репатриантов, а также их взаимоотношения с местными армянами.

Сложности адаптации, обусловленные значительной социально-культурной дистанцией между странами исхода и новым местом проживания зарубежных армян, тяжелые социально-экономические условия, а также неблагоприятный политический климат вызывали недовольство среди репатриантов, что послужило одной из причин их притеснений и гонений в 1937 и 1949 гг.

¹⁴ Գ. Գ ա լ տ յ ա ն, Միտաթըը հայրենիքի կողքին, «Լենինյան ուղիով» (ՀԿԿ կենտկոմի տնտագիր), Եր., 1963, դ 5, էջ 44: